

By, marsk og geest 5

Årsberetning 1992

Den antikvariske Samling i Ribe

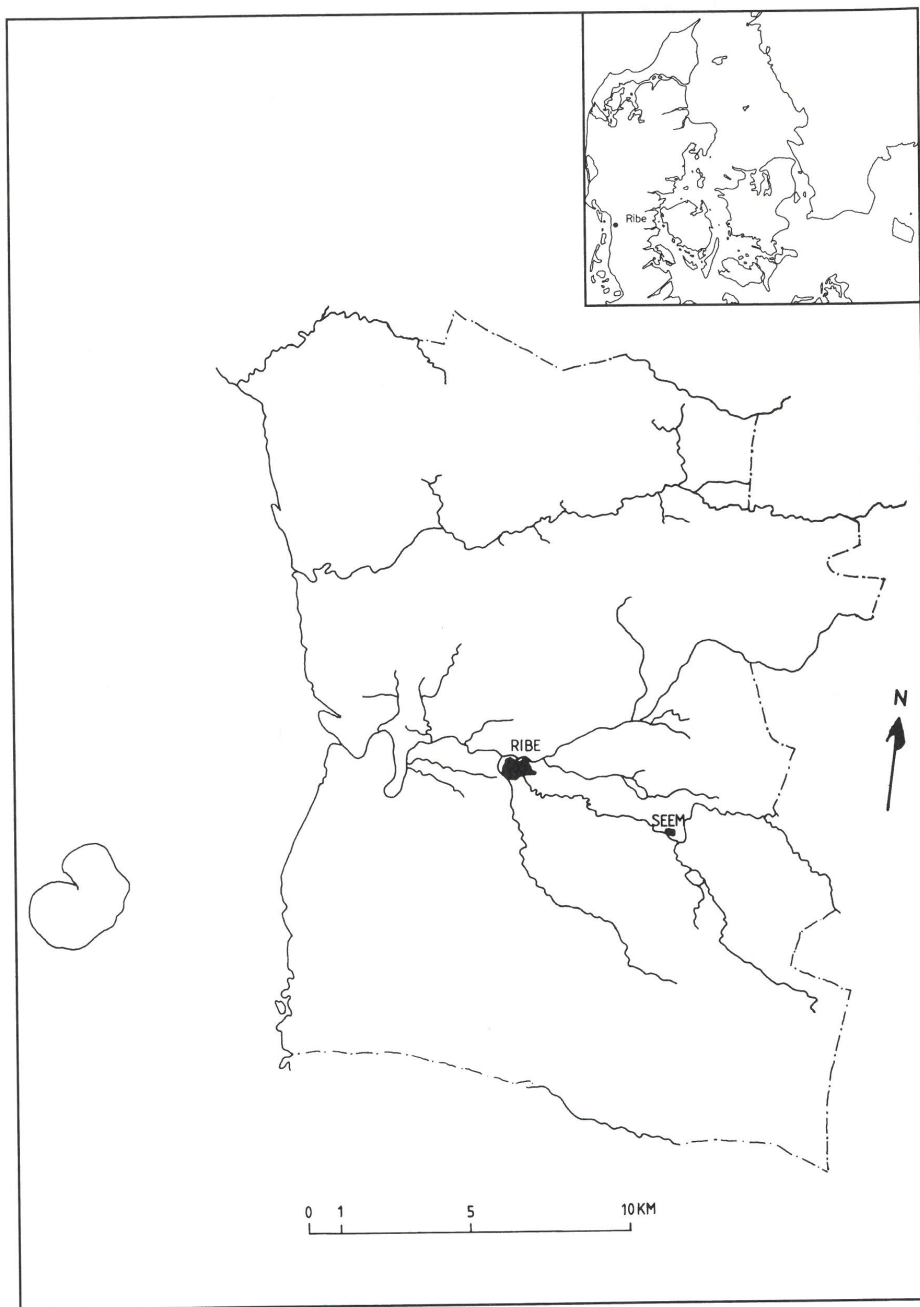
By, marsk og geest 5

"Odin fra Ribe" - 4,2 cm høj mandsmaske af støbt bly. Odins hoved med det flotte, svungne overskæg flankeres af de to ravne Hugin og Munin, som tilhvisker Odin vise råd om verdens gang. Sandsynligvis lavet i Ribe i 700-årene, men fundet for få år siden i en kasse med bøjede søm. Kan ses i udstillingen *Ribes Vikinger* i Hans Tausens Hus. Tegning: Lars Hammer.

Årsberetning 1992

Den antikvariske Samling i Ribe

Indhold

Lise Gjedssø Bertelsen En dyrefibel i Urnesstil fra Seem	3
Bjarne Lønborg Om fremstillingen af fiblen fra Seem	11
Hans Skov Arkæologiens vej gennem Bispegade i Ribe	15
Bent Aaby Pollenanalyser af de ældste kulturlag i Bispegade, Ribe	23
Stig Jensen og Claus Feveile Sceattasfundene fra Ribe - nogle arkæologiske kendsgerninger	33
Peter Vang Petersen Valkyrier i Ribe	41
English abstracts	47
Årets tal 1992	51
Publikationer	52

Arkæologiens vej gennem Bispegade i Ribe

Af Hans Skov

Indledning

Foranlediget af kommunale ledningsudskiftninger, der ville berøre uforstyrrede middelalderkulturlag, blev der foretaget arkæologiske udgravninger i Bispegade i juni og juli 1992. Der blev både foretaget undersøgelser af arkæologisk og naturvidenskabelig art, og på de følgende sider vil resultaterne blive fremlagt (1).

Historisk-arkæoloisk baggrund

De skriftlige kilder omtaler Sankt Hans Gade, som Bispegade oprindeligt hed, for første gang i 1304 (2). Indicier tyder dog på, at gaden måske kan føres tilbage til første fjerdedel af 1200-årene, idet Sankt Hans kirke, er nævnt i et testamente fra 1230 (3). På grund af navnesammenfaldet er det rimeligt at antage, at kirke og gade har stået i forbindelse med hinanden. Sankt Hans kirke blev nedrevet umiddelbart efter reformationen, og kirkegården blev allerede i 1540'erne udstykket og bebygget (4). De skriftlige kilder samt fund af skeletter i Gravsgade øst for Bispegades sydende peger på en placering øst for det knæk, som Bispegade har umiddelbart inden udløbet i Gravsgade (fig. 1) (5).

Efter Sankt Hans kirkes forsvinden fik gaden et nyt navn, Bispegårdsgade, hvilket dog hurtigt blev til Bispegade. Bispegården lå ud for den mellemste del af Bispegade og strakte sig mod øst helt til Hundegade. Bispegården havde til huse her fra kort før 1305 til reformationen, hvor den flyttedes (6). Der er ved en mindre udgravning i porten til Bispegade 11 fundet rester af munkestensmur. Det kan udmærket være en af bygningerne fra Bispegården, man her er stødt på (7).

Gennem de skriftlige kilder kan det iagttages, hvorledes den verdslige beboelse i Bispegade i årenes løb blev kraftigt udtyndet til

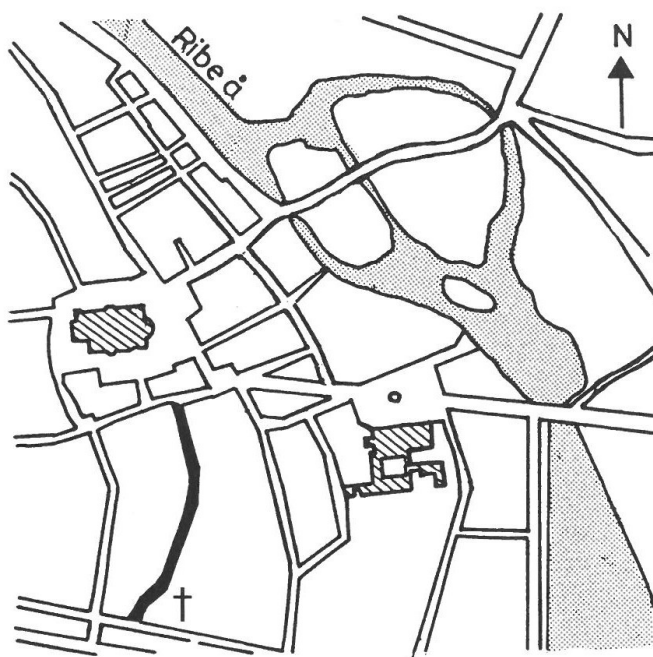

Fig. 1. Kort over Ribe med Bispegade markeret med sort. Sct. Hans kirkes formodede placering er angivet med et kors. Tegning: Lotte Madsen.

fordel for etablering af gejstlige residenser. Denne proces førte til sammenlægning af bebyggelsesenheder og dermed en mindsket bebyggelsestæthed. Efter reformationen gik udviklingen atter den modsatte vej (8).

Ud over udgravningen i porten til Bispegade 11, er der i 1963 foretaget en udgravning i Statsamtets have få meter fra Bispegade (9). Her påvistes mange keramikdaterede aktivitetslag fra 1100-årene til ca. 1400 (10).

Endelig skal det nævnes, at stiftsfysikus J.J. Kiær i 1886 fulgte anlægsarbejdet i forbindelse med nedlægningen af vandledninger i Bispegade. Kiær gjorde følgende iagttagelser om jordlagene og deres beskaffenhed: "Næsten gennem hele Gaden (Sønderportsgade!) er i Mosejorden og Gjødningen i 3 Fods Dybde talrige lodret stående pæle, horizontalt liggende forraadnede Stoffer iblandt Ben, Potteskaar, Nødder og Affaldsdynger. Dette er især fremtrædende i Udmund-

Fig. 2. Med godt 5 meter tykke kulturaflejringer, er det en vanskelig sag at nå ned til undergrundssandet i Bispegade. På billedet ses profilhullet før der blev indsat afstivning. Foto: Hans Skov.

ningerne af Bispegade, Puggaardsgade og Sviegade....". "Tage vi nu de Gader, som fra Sønderportsgade gaa mod Syd, finde vi ganske de samme Forhold i den nærmest tilstødende Del af Bispegade, Puggaardsgade og Sviegade, medens disse Gaders sydlige Del er for Bispegade tørt, stridt Sand, for Puggaardsgade opfyldt Jord og Sand....". "Grundvand findes kun nærmest Sønderportsgade" (11).

De historiske kilder og de arkæologiske iagttagelser gav et ganske godt indblik i, hvad der kunne forventes af nye arkæologiske undersøgelser. "Kloakarkæologi" har tidligere givet fine resultater i Puggårdsgade, Gravsgade, Grønnegade, Torvet og Sortebrødregade (12). Denne type udgravning er blevet et vigtigt element i belysningen af det middelalderlige gadenets opståen og i topografien, før området blev bebygget.

Udgravningen i 1992

Udskiftningen af kloakrør m.m. blev påbegyndt, hvor Bispegade munder ud i Gravsgade, og videreført indtil Sønderportsgade blev nået. Anlægsarbejdet blev udført i små etaper, således stod typisk blot 4-6 m kloakgrøft åben ad gangen, før en ny sektion kloakrør var nedlagt og dækket af sand. Under udgravningen var der akkurat tid nok til at relatere fundene til de forskellige lag. Det var især udskiftningen af de dybtliggende kloakrør, der berørte hidtil uforstyrrede kulturlag. De øvrige installationer lå alle nærmere gadeniveau, og i reglen var jorden her omlejret op til flere gange.

Ved hjælp af boreprøver og profilhuller, der gik helt ned til undergrundssandet, kunne området oprindelige overfladekote genskabes. I Bispegades sydlige ende nåede det sterile undergrundssand op i kote 2,15 m over DNN (dvs. Dansk Normal Nul). I Bispegades nordende blev undergrundssandet påvist i kote 1,75 m over DNN. I bispegades midterste del svingede topkoten for undergrundssandet mellem 1,67 m - 2,31 m over DNN. Man skal altså forstille sig en let bølget oprindelig overflade, hvor Bispegade nu ligger.

Måler man Bispegades nuværende topkote, vil man opdage, at gaden stiger jævnt fra syd, mod nord. Længst mod syd er topkoten for Bispegade 4,72 m over DNN, mens topkoten længst mod nord er 7,00 m over DNN. Da undergrundssandet befinder sig i stort set samme niveau i syd som i nord, skyldes niveauforskellen, at kulturlagene tiltager i tykkelse fra syd mod nord. Længst mod syd i Bispegade har man 2,57 m tykke kulturlag under sig, når man står på brolægningen. I Bispegades nordlige del er kulturlagene 5,25 m tykke, heraf er dog kun 3,93 m afsat i middelalderen. Resten er efterreformatoriske brokkelag og stabiliserende sandlag. Længst mod syd er middelalderlagene kun 1,12 m tykke. I store træk bekræfter boreprøverne m.m. tidligere undersøgelser af lignende art (13).

Ud for indkørslen mellem Bispegade 4 og 6 gravedes et profilhul helt ned til undergrundssandet (fig.2). Lagene i profilet blev undersøgt af David Robinson og Bent Aaby fra Nationalmuseet. Der blev udtaget jordprøver med henblik på pollenanalyser og makrofossilundersøgelser. På nuværende tidspunkt er de sidstnævnte undersøgelser ikke endeligt afsluttet, men angående pollenanalyserne kan der henvises til Bent Aabys artikel, der følger lige efter denne redogørelse.

Pollenanalyserne fortæller os, at før Ribe bredte sig ud over området ved Bispegade, havde dette præg af åbent land, der overvejende var dækket af lyng og græsser. I nogen grad blev der tillige dyrket korn. Området har fået tilført aske som en form for gødning, noget der har begunstiget korndyrkningen. Græsningsarealer forekommer også på samme tid. Vest for Bispegade ved Puggårdsgade er der påvist pløjspor fra tiden omkring 1200 (14). Områderne der stødte op til bykernen er åbenbart blevet dyrket indtil de blev opslugt af byens vækst.

På et tidspunkt ændrer forholdene sig radikalt. Fra at området er tørt, bliver det meget fugtigt. Korn og lyng viger til fordel for fugtbundsplanter såsom pors og pil, ja der ses endda andemad og vandaks. De sidstnævnte planter tyder på, at der til tider har stået

Fig. 3. Murpillen i skellet mellem Bispegade 11-13, som muligvis kan være en rest af den middelalderlige bispegård. Det cirkulære rør er et kloakrør, der er gravet ned i murresten. Udgraveren erfarede på en meget jordnær måde, at røret endnu var i brug. Foto: Hans Skov.

vand på stedet i længere tid. Denne forsumpning af området kan kun forklares ved, at grundvandsspejlet er steget, og det er nærliggende at dette skyldes, at åens vandstand er blevet hævet. Dette kan enten være forårsaget af naturskabte forhold f.eks. en tilsanding af åmundingen, eller af menneskets indgreb. Den første forklaring holder næppe, da det ville være et forbigående fænomen, der næppe ville sætte sig så markante spor. Den anden forklaring er mere sandsynlig, og her må man uvilkårligt tænke på en bevidst opstemning af åen. De skriftlige kilder giver belæg for, at der senest i 1255 var en dæmning over åen og mølleri (15). Men så tidligt som 1215 solgte Valdemar Sejr en vandmølle ved Tange, få km øst for Ribe, til nonnerne ved Sct. Nicolaj kirke (16). Etableringen af en dæmning ville også forklare, hvorfor den marine indflydelse (pollen fra planter med tilknytning til saltpåvirkede områder ved kysten) pludselig ophører, da forsumpningen begynder. En dæmning ville jo forhindre havvand ved stormfloder i at nå området omkring Bispegade.

Dateringsmæssigt er det et problem, at forsumpningen sker længe før teglen indfin-

der sig i Ribe. Normalt antages det, at teglen optræder i kulturlag fra o. 1200 og fremefter. Hvor pollenprøverne blev taget, er der aflejret mere end 2,5 m tykke teglfrie kulturlag over forsumpningsfasen. Den keramik der er fundet i profilet, som pollenprøverne blev udtaget fra, peger også på en datering af de teglfrie lag til 1100-årene (fig. 4). Forsumpningen af Bispegadeområdet indtræffer sandsynligvis i 1100-årene, og ud fra de massive kulturjords aflejringer at dømme snarere i første halvdel end anden halvdel af dette århundrede. Hvis tolkningen af pollenprøverne holder, og her må det indskydes, at flere pollenprøver bør udtages i området, når muligheden byder sig, så har vi her et indicium på, at der i første halvdel af 1100-årene eller ved midten af dette århundrede, kan være foretaget en opstemning af Ribe å med henblik på at udnytte vandkraften til mølleri. Det er mere end 100 år før, de skriftlige kilder omtaler en opstemning af åen i Ribe, men der på den anden side belæg for vandmøller i danske byer i 1100-tallets første halvdel (17).

Plankevej

I forbindelse med Bispegade-udgravningen påvistes utallige kraftige piloteringspæle, der primært fordelte sig fra Statsamtets plads og videre nordpå til Sønderportsgade. I Bispegades sydlige halvdel var forekomsten af piloteringspæle derimod meget spredt og uregelmæssig. Årsagen til denne forskel hænger nok sammen med forskellen i kulturlagenes tykkelse. Jo mere organisk materiale i undergrunden, jo mere ustabil må vejen have været, og derfor har de tykke aflejringer i nord fordret en omfattende pilotering, mens dette ikke var nødvendigt mod syd på grund af de relativt tynde aflejringer. I Bispegades nordlige ende kunne der som det eneste sted ses en form for systematik i pælernes placering. Her står de nærmest i rækker på tværs af gaden. I den nærliggende Puggårdsgade står de nærmest i en lang række på langs i gaden (18). I Lübeck kendes træbelagte veje fra samme tid med en langt

spinklere pilotering end den fundne i Ribe (19). Kulturlagenes tykkelse må have været afgørende for dimensionen af vejpiloteringen.

Piloteringspælene kunne inddeles i tre typer. Den første type var tilspidset og op til 2,5 meter lang. Tykkelsen var ca. 20 cm. Den næste type var også tilspidset, men betydeligt tykkere, ca. 25-30 cm. Længden var i reglen på under 2 meter. Den sidste type var typisk 1-1,5 meter lang med stumpe ender. Tykkelsen var 25-30 cm. Stort set alle de pæle, der blev trukket op, var egepæle. Langt hovedparten af pælene havde ingen forarbejdning ud over en eventuel spids. De fleste pæle stod lodret i opfyldningslagene og de længste pæle nåede med spidsen ned til undergrundssandet. Enkelte pæle lå dog horisontalt som støtte for pæle af den stumpe type. Fældningstidspunktet for en piloteringspæl fra Bispegades nordlige ende er af Skalks dendrokronologisk laboratorium dateret til ca. 1208 (ikke før 1208 og næppe efter 1218). Denne datering stemmer godt overens med de skriftlige kilder, der antyder, at Bispegadeområdet blev bebygget i første fjerdedel af 1200-tallet (20), samt en dendrodatering fra Puggårdsgade (21). Et andet indicium på pælernes alder er at de fleste netop nåede op i teglholdige lag, der må være afsat fra ca. 1200 og senere. I flere tilfælde kunne der ses spor af horisontaltliggende planker/pæle på toppen af piloteringspælene. Selve plankevejen må have ligget lige over toppen af piloteringspælene. De lag, der ligger omkring piloteringspælernes top, antages at være jævngamle med pælene.

Bygningsrester

Ud for smøgen mellem Bispegade 11 og 13 påvistes kun 60 cm under fortovet en munkestensmur, der endnu stod i 18 skifter. De to nederste skifter bestod af munkesten, som vendte den korte ende ud efter. På grund af murens tryk var disse munkesten presset 10-15 cm ud i forhold til de øvrige sten i muren (fig. 3). Der var ingen piloteringspæle under muren, så de tværstillede munkesten

	A		B		C			D			E	n	g	Tegl	
	1	2	1	2	1	2 and	2 Rou r.	2 Rou r.	1 p-d	2 pff					2 n-s
A 35		16	32	14			13	3			3	1	82	1453	+
A 20	13	29	11	20		1	7	13	2		10		107	2762	+
A 42 m.v.	22	14	2			1	3		1	1	2		45	904	-
Ialt	35	59	45	34		2	23	16	3	1	15	1	234	5119	
Gns														21,9	
%	15	25	19	15		1	9	7	1	0,5	6	0,5	100%		
Total	A:94		B:79		C:41			D:19			E:1		234		
%	40,2		33,7					8,1			0,4				
A + B	173 stk 73,9 %														

Fig. 4. Skemaet viser fordelingen af keramikken fra tiden før teglens optræden i lagene, d.v.s. før ca. 1200 (lag A42), det første teglholdige lag (lag A20), d.v.s. 1200-årene, og lag A35 fra senere i 1200-årene. Lagene afløser hinanden. Keramikkindelingen er den af P.Kr. Madsen anvendte; se note 23.

må have dannet en form for primitiv syld. I øvrigt manglede der mursten syd for murens nederste 9 skifter. Der var ikke tegn på at de var fjernet, og derfor kan de nederste 9 skifter have udgjort en "murple", der skulle støtte muren. Altså det samme princip, som når man bruger træpæle som pilotering. Et par tilsvarende murpiller blev i 1981 påvist Tingslippen (22). Muren, der er gennemskåret af et moderne kloakrør, består af mindst to rækker mursten, der følger gadens retning, dog forskudt en smule ud efter i forhold til de nuværende bygningers facader. Muren kan muligvis knyttes til den middelalderlige murrest, der blev påvist i porten til Bispegade 11 (23). Det var ikke muligt ud fra stratigrafien i opfyldslagene at afgøre, hvornår i middelalderen dette hus blev opført, men vi ved, at bispegården lå på dette sted fra kort før 1305 til reformationen (24). Det er i dette tidsrum, huset er opført, formentlig som en del af bispegårdskomplekset.

Genstandsfund

Til de almindeligste fund hører keramikken, der stammer fra perioden fra 1100-årene frem til 1700-årene. På fig. 4 ses fordelingen af keramik fra 1100-årene til 12/1300-årene. Materialet er ikke overvældende stort, men de tendenser, der tidligere er påvist i keramikken i Ribe, ses også i Bispegade (25). Det bemærkes, at den blødbrændte A1 keramik endnu er i overvægt i 1100-årene i forhold til den hårdtbrændte A2 keramik (lag A42), mens det omvendte er tilfældet, når vi når ind i 1200-årenes teglholdige lag (lag A20).

Længere op imod 1300-årene (lag A35) er A1 keramik helt erstattet af A2. Man kan også følge de hjemlige glaserede kanders fremmarch i materialet (B1). Blandt importkeramikken er stort set alle hovedtyper repræsenteret, men materialet er for beskedent til at drage nogen konklusioner. Omstændighederne i forbindelse med kloakgravningerne gør det yderst vanskeligt at få indsamlet tilstrækkelig meget keramik, der er relateret til lag.

Af andre nævneværdige fund kan nævnes dele (to stave og en halv bund) af stavbægre fra 1200-1300-årene. På stavene kunne man endnu se rester af tætemiddel i form af harpiks. Lignende fund er tidligere gjort ved bl.a. Fiskergade (26).

Et stykke fint vævet uldtekstil på størrelse med to hænder opsamledes fra lag, der daterer sig til 1100-årene. Tekstilstilfund hører til sjældenheder, kun særligt gunstige bevaringsforhold, så som Ribes vanddrukkne kulturlag, kan bevare tekstilerester så længe.

En del læderskofragmenter og enkelte hele lædersko fandtes i de fugtige kulturlag fra 1200-1300-årene. Alle skoene var nedslidte. En velbevaret 12 cm lang skrivestyhus af jern fra 1300-tals lag (fig. 5), samt det meste af en kværnstensunderligger af basalt, var andre interessante enkeltfund.

Når så meget kulturjord vendes, som det er tilfældet ved kloakudgravninger, tilgår der altid museets magasiner et stort antal genstande. Det kan synes omsonst at indsamle disse fund, der er revet ud af deres sammenhæng, men deres betydning ligger i at bidrage til den samlede viden om middelalderens byliv.

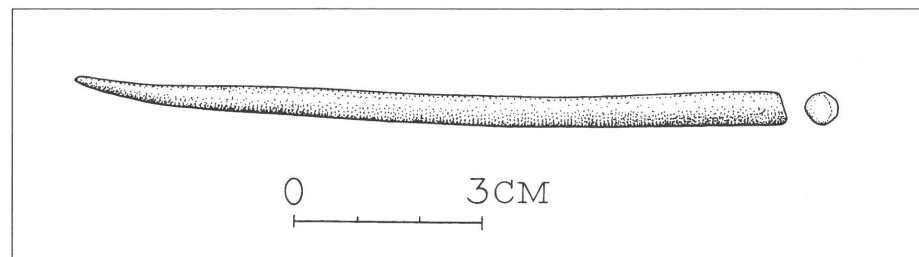

Fig. 5. Skrivestyhus af jern. Fundet i Bispegade. 1:1. Tegning: Aage Andersen

Afslutning

Arkæologerne får hele tiden udvidet deres viden om middelalderen, og på et tidspunkt kan en detalje, som synes uinteressant, få et større puslespil til at gå op. Kloakudgravningen i Bispegade kan muligvis antyde, hvornår den første opstemning af Ribe å fandt sted. En opstemning, der medførte radikale forandringer i bybilledet, og som vi først nu er ved at forstå den fulde betydning af.

Noter

1. Udgravningen j.nr. ASR 1025, blev betalt af Ribe Kommune i henhold til museumsloven. Ingeniør ved teknisk forvaltning, Stig Langsager, og maskinfører Willy Nissen, Højgaard & Schultz takkes for et godt samarbejde. Cand. mag. Hans Skov stod for de arkæologiske undersøgelser, mens museumsinspektør David Robinson, Nationalmuseet, foretog de naturvidenskabelige undersøgelser i feltet. Bent Aaby, Nationalmuseet, der har foretaget pollenanalyser af jordprøverne, takkes for sin indsats.
2. I. Nielsen 1985, s. 93.
3. I. Nielsen 1985, s. 62.
4. I. Nielsen 1985, s. 164.
5. J.J. Kiær 1888, s. 5-6. I. Nielsen 1985, s. 62. ASR j.nr. 154.
6. I. Nielsen 1985, s. 130.
7. ASR j.nr. 321. Beretning ved Aage J. Andersen.
8. I. Nielsen 1985, s. 131 og 164.
9. ASR j.nr. 47/63. Beretning ved Mogens Bencard.
10. M. Bencard, 1972, s. 170 ff.
11. J.J. Kiær 1888, s. 5.
12. Puggårdsgade, Gravsgade, Torvet og Grønnegade se L.B. Frandsen m.fl. 1990, s. 13-14 og L.B. Frandsen m.fl. 1991, s. 194-196. Gravsgade, Torvet og Grønnegade se også J.E. Petersen 1985, s. 99-108. Sortebrødregade se H. Skov 1992, s. 25-30. Generel oversigt se P. Kr. Madsen 1993.
13. Jvf. E.L. Mertz 1977, s. 40 og ASR j.nr. 47/63 (Stiftamtets have). M. Bencard 1972, s. 170 ff.
14. P. Kr. Madsen 1978, s. 27-29. P. Kr. Madsen 1980, s. 37-43.
15. I. Nielsen 1985, s. 78-80.
16. I. Nielsen 1985, s. 65-66.
17. P. Kr. Madsen 1986, s. 45-58. Heri omtales vandmøller i Skåne fra 1131 (Vittskövle) og 1133 (Värpinge). Maglemølle i Næstved nævnes i 1135. Munkemølle v. Odense nævnes første gang i 1175.
18. L.B. Frandsen m.fl. 1991, s. 194-196.
19. M. Remann 1992, s. 201-215.
20. I. Nielsen 1985, s. 62.
21. L.B. Frandsen m.fl. 1990, s. 14. P.Kr. Madsen 1993.
22. S. Jensen m.fl. 1982, ASR J.nr. 160. Beretning ved Per Kr. Madsen.
23. Se note 7.
24. I. Nielsen 1985, s. 62.
25. P.Kr. Madsen 1991, s. 3-31. P.Kr. Madsen i trykken, afsnit 4.
26. M. Bencard 1977, s. 73-77.

Litteratur

- Bencard, M. 1972. Dansk middelalderlertøj med antropomorf dekoration. Et bidrag til den blyglaserede kandes historie, *Kuml* 1972, s. 139-181.
- Bencard, M. 1977. Om Ribes Rådhus, Skibbroen, en udgravning og et formodet stavbægerværksted. *Hikuin* 3, 1977, s. 50-80.
- Frandsen, L.B., Madsen, P.Kr. og Mikkelsen, H. 1990. Byudgravninger og bygningsarkæoloiske undersøgelser i Ribe 1983-89. By, marsk og geest 1, Årsberetning 1988, *Den antikvariske Samling i Ribe*, 1990, s. 2-27.
- Frandsen, L.B., Madsen, P.Kr. og Mikkelsen, H. 1991. Ausgrabungen in Ribe in den Jahren 1983-1989. *OFFA* bd. 47, 1990, (1991), s. 177-207.
- Jensen, S., Madsen P.Kr. og Schiørring, O. 1982. Udgravninger i Ribe 1979-1981. *Mark og Montre* 1982, s. 50-65.
- Kiær, J.J. 1888. Kjøbstaden Ribe. "Følgeblad til "Ugeskrift for Læger", 4. Rk, XVIII, Nr. 4. 5, 1888, s. 1-41.
- Madsen, P.Kr. 1978. Puggardsgade i Ribe - en arkæoloisk undersøgelse. *Mark og Montre* 1978, s. 27-35.
- Madsen, P.Kr. 1980. Medieval Ploughing, Marks in Ribe. *Tools & Tillage*, vol. IV:1, 1980, s. 36-45.
- Madsen, P.Kr. 1986. Mølledrift og møllevang i den tidlige middelalders Odense. *Land og by i middelalderen* 4, 1986, s. 45-58.
- Madsen, P.Kr. 1991. Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade. *By, marsk og geest* 2, Årsberetning 1989, *Den antikvariske Samling i Ribe* 1991, s. 3-31.
- Madsen, P.Kr. 1993. Die verlagerung der Stadt Ribe im 12. Jahrhundert und der Ausbau der Stadt im 13. Jahrhundert. Zur Aussage der Strassenanlagen und des Nordertores. *Fehring-Festschrift*. Udg. Gläser-Mührenberg, M., *Kulturhistorisches Museum der Hansestadt Rostock*, 1993, s. 93-106.
- Madsen, P.Kr. i trykken. Udgravninger i Ribes vestlige bydel 1980-87. *Jydsk Arkæologisk Selskab og den antikvariske Samling i Ribe*.
- Mertz, E.L. 1977. Ribe og omegns jordbundsforhold. D.G.U. rapport 11, 1977.
- Nielsen, I. 1985. Middelalderbyen Ribe. Århus 1985.
- Petersen, J.E. 1985. To somre i Ribes kloakker. *Arkæologiske undersøgelser under et anlægsarbejde. Mark og Montre* 1985, s. 99-108.
- Remann, M. 1992. Frühe Stassenanlagen in Lübeck - Ergebnisse einer Notbergung in der Breiten Strasse 1984. *LSAK*, Bd. 22, Bonn, 1992, s. 201-215.
- Skov, H. 1992. De arkæoloiske undersøgelser af Sortebrødregade i Ribe i 1991. *By, marsk og geest* 4, Årsberetning 1991, *Den antikvariske Samling i Ribe*, 1992, s. 25-30.

Cand. mag. Hans Skov
Århusvej 32c
DK-8900 Randers